

Psychological Features of Empathy Formation in Adolescents with Mental Development Disorders

Психологічні особливості формування емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку

Olha Vovchenko

Ph.D. in Psychology, Doctoral Student of Institute of Special Education and Psychology named after M. Yarmachenko, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4399-0118>

Researcher ID: P-9297-2016

E-mail: olgawow4enko@gmail.com

Ольга Вовченко

Кандидат психологічних наук, докторант, Інститут спеціальної педагогіки та психології ім. М. Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

ABSTRACT

The aim of the article is to identify and experimentally test the state of the empathy formation and its impact on the formation of emotional and volitional sphere of adolescents with disorders in mental development. The purpose of the research was to provide step-by-step solution of the main tasks: firstly, to state the condition of the development of empathy by identifying its components, indicators and levels of their formation; secondly, identifying the main factors for developing empathy of adolescents with mental development disorders; establishing basic peculiarities affecting empathy as a component

Address for correspondence, e-mail: kpnu_lab_ps@ukr.net

Copyright: © Vovchenko Olha

The article is licensed under **CC BY-NC 4.0 International**
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

© Vovchenko Olha

DOI (article): <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-48.59-87>

<http://journals.urau.ua/index.php/2227-6246>

of the emotional-volitional sphere of adolescents' personality with mental development disorders.

Methods. *Scientific and specific research methods were used to solve the tasks and to ensure the validity of the research and conclusions. Among them there are theoretical and empirical methods, which allowed to establish quantitative and qualitative characteristics of the phenomenon, to characterize indicators and to set levels of this phenomenon. Psychodiagnostics was conducted in accordance with the requirements and instructions of the methodology having been used, conversations were also organized among the adolescents, and behavioral monitoring was conducted under the usual conditions during their educational activities. For the purpose of comparing and analyzing the phenomenon of empathy, diagnostics of adolescents with preserved intelligence of the relevant age categories was also performed under the same conditions as adolescents with disorders in mental development.*

The results of the research. *According to the results of the diagnosis of empathy as the indicator of the development of the emotional-volitional sphere of a personality and the structure of a personality, adolescents with disorders in mental development were found to have insufficient orientation of mental processes, communicative properties, empathy, identification with others and distance from them. It was found that the level of empathy was characterized in adolescents with disorders in mental development like low and average level among adolescents with preserved intelligence. Channels of empathy and the levels of their formation among adolescents were also described in details.*

Conclusions. *The results made it possible to ascertain among teenagers with disorders in mental development low differentiation of «Me»-image; low adaptability to external stimuli (low level of adequacy of expression of emotions according to the situation); the formation of a leading emotional modality – anger; insufficient mediation of interpersonal contacts, communicative ability; unconscious empathy, identification with other people and taking distance from them.*

Key words: *adolescence, disorders in mental development, emotional-volitional sphere, empathy, compassion, emotional response.*

Вступ

Реформування в освіті детермінували появу досліджень у психології та педагогіці, призначення яких полягає у ви-

рішенні проблем навчання, виховання та розвитку дітей з особливими потребами, зокрема з порушеннями розумового розвитку. Сучасними пріоритетними напрямками освітньої політики України є індивідуалізація навчально-виховного процесу, застосування особистісно орієнтованих технологій у контексті гуманістичного підходу в навчанні, які передбачають включення кожної дитини у загальноосвітній простір шляхом адаптації умов освітнього середовища до потреб і можливостей кожної особистості.

Характерною ознакою сучасних змін у галузі саме спеціальної психології України є її реформування в контексті особистісно орієнтованої парадигми, раннього втручання, забезпечення повноцінного входження школярів із порушеннями розумового розвитку в систему суспільних відносин, акцентуації уваги на таких наукових проблемах і категоріях, як саморегуляція особистості, самосвідомість, самоконтроль, життєві компетенції, емоційний і соціальний інтелект, емпатійність тощо. Застарілими стають поняття та виховання у дітей із порушеннями розумового розвитку винятково соціально-побутових навичок, адаптації їх поведінки до соціальних стандартів чи зведення роботи психолога у спеціальному навчальному закладі до психологічної корекції лише агресивних станів.

Саме підлітковий вік – період, який найбільше потребує психологічного супроводу та підтримки осіб із порушеннями розумового розвитку, оскільки у підлітковому віці відбувається активне формування особистості, зокрема поява таких новоутворень, як почуття дорослості, потреба в самоствердженні та становлення самосвідомості.

Л. Виготський зазначав, що підлітковий вік – це критична точка в онтогенезі людини, рівновагу якого порушує статеве дозрівання, з урахуванням того аспекту, що особистістю ще не знайдено критеріїв власної рівноваги. Л. Виготський указував, що «...структура особистості підлітка ... у ній немає нічого стійкого, остаточного й нерухомого. Усе в

© Vovchenko Olha

ній перехідне, усе плинне...» (Выготский, 1981). Суть цього вікового етапу полягає в трьох точках дозрівання, що не співпадають одна з одною: статевого, загальноорганічного та соціального, які можна зобразити у формі вершин трикутника, що ніколи не сходяться в єдину точку. Автор підкреслює, що підлітковий вік є нестабільним під впливом статевого дозрівання та нестійкості багатьох фізіологічних систем. У організмі підлітка підвищується рівень гормонів, що призводить до порушень і гальмування нервових процесів. Як наслідок, у підлітків проявляються такі особливості поведінки, як часта зміна настрою, депресія, непосидючість, низька концентрація уваги, дратівливість, тривожність, агресивність, імпульсивність, різноманітні проблеми з поведінкою.

Специфіка емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку виявляється в динаміці її формування. Розвиток відбувається уповільнено, атипово, інколи з різкими відхиленнями. Л. Виготський вважав, що для розуміння психіки розумово відсталої дитини важливо досліджувати співвідношення між інтелектом й афектом, тобто, вчений стверджував, що інтелектуальний компонент з емоційним компонентом перебувають у тісному зв'язку та постійній взаємодії (Выготский, 1981).

За результатами досліджень Т. Ліхацької, емоційно-вольова сфера підлітків із порушеннями розумового розвитку характеризується незрілістю, недорозвитком, полярністю, відсутністю тонких відтінків емоцій, труднощами в розумінні емоцій інших людей, визначенні й описі міміки оточуючих (Ліхацька, 2001). Але варто відзначити й позитивні характеристики емоційно-вольової сфери у таких підлітків: вони здатні до співчуття, співпереживання, а відповідний психологічний супровід, як зазначає Г. Сухарева, у ході навчання допоможе навчити підлітка з порушеннями розумового розвитку краще контролювати свої дії, регулювати

емоційні стани, розуміти зміст емоційних станів і переживань, що відбуваються з ним (Сухарева, 1992).

Розвиток і функціонування емоційної сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку мають низку характерних особливостей (Выготский, 1981; Лебединская, 1988):

- порушення сили і виразності емоцій (патологічні посилення та послаблення емоційних станів, різкі переходи від позитивних емоцій до негативних, збіднення емоційних відчуттів, відсутність напівтонів, наявність апатичних станів);

- порушення рухливості та стійкості емоцій (емоційна лабільність – легка зміна), слабкодухість (нетримання емоцій, відсутність самоконтролю), інертність емоцій (застрягання, низька рухливість афекту), експлозивність (емоційна вибуховість);

- порушення адекватності емоційних проявів (емоційна неадекватність – паратимія, перекручування різних емоцій), алекситимія, амбівалентність емоцій (подвійність).

Розлади емоційно-вольової сфери в підлітків із порушеннями розумового розвитку спричинені послабленням інтелектуального контролю над афектом у процесі регуляції поведінки. Особистісні ресурси таких підлітків, на відміну від підлітків зі збереженим інтелектом, є менш сформованими та розвинутими, що впливає на саморегуляцію, здатність до самоконтролю, адекватну взаємодію з оточуючими, емпатію (співчуття, співпереживання) тощо. У сучасній спеціальній психології констатується своєрідність психічного розвитку підлітків із порушеннями розумового розвитку, яка проявляється у співвідношенні загальних і спеціальних закономірностей розвитку, що впливають на становлення особистості такого підлітка. Особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку формується за тими ж самими законами, що й особистість підлітка зі збереженим інтелектом, проте за умов порушень розумового розвитку формування відбувається своєрідно й атипово. За правильного, вчасного психологічного та педагогічного впливу такий підліток може ста-

ти особистістю, здатною адекватно сприймати навколишній світ і відповідно реагувати на зовнішні подразники.

Установлено, що до специфічних характеристик емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку належать незрілість емоційної сфери, динаміка швидкої зміни настроїв, високий рівень амбівалентності емоцій, недостатня диференційованість почуттів, звуження діапазону почуттів, перекручуваність емоційних відгуків. Динаміка швидкої зміни настроїв має широкий спектр проявів у таких підлітків: від радості до сліз, від співчуття до жорстокості, від ніжності до агресивності; досить часто настрої переходить у стан афекту.

Варто наголосити, що для дослідження емпатії безумовно важливим є той факт, що емоції підлітків із порушеннями розумового розвитку характеризуються також високим рівнем амбівалентності (одночасним існуванням двох протилежних емоцій із постійною зміною настрою: коли негативні чи напружені події викликають радість, а радісні події – сум). Почуття такого підлітка є недостатньо диференційованими та примітивними за діапазоном переживань: від надмірного задоволення, радості до надмірного засмучення, занепокоєння, негативізму тощо. Вони часто неадекватні, невідповідні ситуаціям, що їх детермінують, і проходять за своєю динамікою. Наприклад, незначна образа може викликати дуже сильну й тривалу емоційну реакцію. Відчувши бажання куди-небудь піти, з ким-небудь побачитися тощо, підліток із порушеннями розумового розвитку не може потім відмовитися від свого бажання, навіть якщо це стало недоречно, неможливо. Прояв незрілості емоційної сфери характеризується переважанням егоцентричних емоцій. Так, досить часто апатія поєднується з емоційною тупістю, наслідком чого є ігноруюче ставлення до близьких людей, оточуючих предметів; байдужість стосовно себе та подій, що відбуваються. Також зустрічаються розлади настрою, що супроводжуються підвищеною дратівливістю й агресивніс-

ттю, емоційною лабільністю (легкою зміною настрою без приводу).

Г. Сухарева вважає, що для підлітків із порушеннями розумового розвитку переважно характерна недостатня зрілість афективно-вольової сфери, а соціальна адаптація залежить від впливу навколишнього середовища. Науковець ввела критерій «психічної нестійкості» та «деемпатійності» як порушення відповідно до встановлених меж підліткового віку під впливом порушень розумового розвитку. Г. Сухарева вважає, що психічна нестійкість призводить до майже повної відсутності сформованості власної лінії поведінки (через підвищену сугестивність), схильності керуватися у вчинках емоцією задоволення, нездатності до вольового зусилля (Сухарева, 1992).

Отже, підлітковий вік визначається: статевим дозріванням на тлі нестабільності фізіологічних систем, формуванням світогляду, динамічним формуванням пізнавальної діяльності. У підлітків із порушеннями розумового розвитку констатується психічна нестійкість, несформованість власної лінії поведінки, підвищена сугестивність, низька здатність до вольових зусиль. Підлітковий вік характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини. Вони стосуються не лише фізичної зрілості організму, а також відносин, що складаються у підлітків із дорослими й однолітками. Еталони міжособистісного сприймання, якими користуються підлітки, оцінюючи оточуючих людей, стають усе більш узагальненими і співвідносяться з ідеалами, цінностями і нормами. Тому саме у підлітковому віці емпатійність може закріпитися як стійка особистісна якість.

Варто зазначити, що некоректним буде також твердження, що емпатія й емпатійні здібності однаковою мірою закріплюються в усіх підлітків, мають однаковий характер, рівень і показники прояву. Так, Л. Журавльова, досліджуючи емпатію в пубертатному віці, вважає, що в 14–15 років

відбувається природне зниження емпатійних реакцій співпереживання за рахунок суперечностей особистісного розвитку підлітка під час статевого дозрівання та більш диференційованого прояву емоційного компонента емпатії (Журавльова, 2007). З іншого боку, М. Савчин наводить результати досліджень і діагностики сучасних підлітків, відповідно до яких серед старших підлітків зростає кількість осіб з альтруїстичною акцентуацією гуманістичної спрямованості – спрямованості на задоволення потреб інших людей (Савчин, 2005).

У психологічних дослідженнях часто питання емпатії досліджувалося у контексті та взаємозв'язку з низкою інших суміжних проблем. Так, С. Рубінштейн розглядав емпатію як складову почуття любові. Психіатр В. Бехтерев відносив співчуття та співпереживання до групи позитивних соціальних почуттів. П. Якобсон зазначав, що взаємодія почуттів людей у процесі спілкування базується на «механізмі емоційного зараження». Як елемент дитячої ролівої гри розглядав емпатію Д. Ельконін. Емпатія, на його думку, сприяє подоланню «пізнавального егоцентризму» шляхом формування когнітивної й емоційної децентрації дитини (Ельконин, 1967).

Роль емпатійних почуттів (співчуття, співпереживання) у формуванні та розвитку емоційного інтелекту та загалом емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку дотично розглядали у своїх роботах І. Бех (Бех, 2003), Д. Пагава (Пагава, 2017), М. Хоменко (Хоменко, 2014), О. Яковенко (Яковенко, 2012). Емпатійні почуття є вагомим регулятором особистісної саморегуляції й емоційно-вольової сфери, оскільки це відгуки на переживання оточуючих людей, які дають змогу осмислити необхідність дотримання норм, активно реагувати, усвідомлювати, регулювати результати своїх вчинків і які, своєю чергою, регулюють відносини особистості з порушеннями розумового розвитку з іншими людьми.

На думку М. Хоменко, емпатія являє собою феномен соціально-психологічного походження, що пов'язує не лише структуру свідомого, а й структуру несвідомого. Структура емпатії, на думку автора, багаторівнева: прояви спостерігаються на психофізіологічному, психологічному та соціально-психологічному рівнях. Емпатія постає як процес, властивість і стан (Хоменко, 2014).

Варто також зазначити, що різні науковці на сучасному етапі дослідження схильні виокремлювати різні варіанти механізмів емпатії, комбінуючи з означених ще в дослідженнях М. Хофмана: зараження, ідентифікація, проекція й інтродекція, емоційне наслідування, розуміння емоцій інших людей, рефлексія, децентрація (афективна, інтелектуальна і соціальна). Зокрема, Л. Журавльова серед інших підкреслює важливу роль ідентифікації в емпатії, завдяки якій «виникає емоційний зв'язок між суб'єктом і об'єктом, який сприймається, що дозволяє цінності, норми іншого приймати як свої» (Журавльова, 2007). Цей аспект є досить актуальним у ході дослідження підлітків із порушеннями розумового розвитку, оскільки не викликає сумнівів така їхня риса, як сугестивність і навіюваність. Це може бути використано з позитивної точки зору в процесі психокорекційних занять і психологічного супроводу.

Процес емпатії у підлітків із нормальним рівнем інтелектуального розвитку включає три основні функціональні компоненти, зазначає О. Яковенко: емоційне збудження, знак емоції, ступінь і форму вияву емоцій (Яковенко, 2012). Емоційне збудження визначає мобілізаційні зрушення в організмі. Якщо відбувається подія, що має значення для особистості, то відбувається і збільшення збудливості, швидкості й інтенсивності перебігу психічних, моторних і вегетативних процесів. Зазвичай, у підлітка з порушеннями розумового розвитку емоційне збудження характеризується сповільненням динаміки прояву. В нього може спостерігатися повна відсутність будь-якої реакції на подію, на яку

© Vovchenko Olha

б підліток із нормальним розумовим розвитком відреагував миттєво. Своєю чергою, Д. Пагава зазначає, що своєрідність й атиповість формування емоційної сфери досліджуваних підлітків полягає у підвищеній динаміці емоційного збудження (Пагава, 2017).

Знак емоції – це оцінка особистістю свого емоційного стану, переживань, почуттів і присвоєння їм позитивної чи негативної характеристики стосовно події, суб'єкта й об'єкта емоційного відгуку. На думку Т. Ліхацької, характерною ознакою емоційної сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку є порушення знаку емоцій і надмірна поляризація емоційних проявів. Як наслідок, таке порушення викликає зміни у процесах регуляції емоцій, прояв емпатії спричиняє дисфункції емоцій і почуттів, впливаючи на формування соціальних зв'язків досліджуваних підлітків (Ліхацька, 2001).

Ступінь прояву емоцій – це здатність особистості управляти емоційним відгуком, збудженням. Визначають два стани сильного емоційного збудження: афекти (страх, гнів, радість), за яких зберігається самоконтроль, і надзвичайне емоційне збудження (паніка, жах, повний відчай), коли самоконтроль практично неможливий. У підлітків із порушеннями розумового розвитку контроль емоцій перебуває на низькому рівні, їм характерний різкий перехід від афектів до надзвичайного емоційного збудження – і знову в стан спокою. Т. Ліхацька вказує на нестійкість таких підлітків до фрустраційних ситуацій, низький рівень емоційного контролю, навіть на рівні переживання співчуття, співпереживання, будь-якої емпатійної ситуації (Ліхацька, 2001). Наприклад, незначна подія може викликати емоційне збудження, різку афективну реакцію, що не відповідає адекватності ситуації (підліток із добродушного, гуманно налаштованого за короткий проміжок часу може стати злим, агресивним).

Варто наголосити, що наявність такої риси, як сугестивність, і вплив її на емпатію у підлітків із порушеннями розумового розвитку має додатково розглядатися у поєднанні з темпераментом й акцентуацією характеру особистості, оскільки для підліткового віку характерні певні загальні «моделі поведінки», або реакції. До них належать: реакція емансипації (боротьба за свою особисту незалежність); реакція групування з однолітками; реакція захоплення (хобі-реакція). Для підлітків із порушеннями розумового розвитку притаманна реакція групування з однолітками, проте ці групи характеризуються нестійкістю. Яскраво вираженою у підлітків зазначеної категорії є також реакція емансипації (індивідуалістична позиція, усамітнення або протиставлення себе іншим – «я не такий, як усі», небажання спілкуватися з однолітками, вчинення несподіваних дій, привертання уваги різними можливими дитячими витівками, потяг до старших дітей або дорослого оточення) та реакція ідола (вибір взірця, переважно старшої особи, бажання спілкуватися саме з нею, наслідувати в усьому тощо).

Цікавими є дослідження Т. Рябовол щодо впливу сімейного виховання на стан емпатійності підлітка. Так, учена зауважує, що соціальним чинником у розвитку емпатії є стиль спілкування у сім'ї. Підлітки, які виховуються у сім'ях, де переважає демократичний стиль спілкування, проявляють активну дієву емпатію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації (63%). Почуття емпатії у підлітків, які виховуються в атмосфері ліберального стилю спілкування (26%), залежить від змісту цінностей і установок дорослих, супроводжується активною дією, спрямованою на розв'язання емпатогенної ситуації, але є нестійким. В умовах авторитарного стилю спілкування підлітки проявляють пасивно-споглядальне, нестійке емпатійне почуття (11%). Важливу роль у розвитку емпатії підлітків відіграють також і біологічні чинники, до яких належать тип темпераменту і стать дитини (Рябовол, 2017).

Аналіз наукових джерел показав, що проблема емпатії в зарубіжній психологічній літературі розглядається, насамперед, із точки зору емоційної модальності, пов'язаної з мотивами поведінки і діяльності особистості. Так, А. Ванда (Wanda, 2004), У. Мак-Дугалл (McDougall, 1921), Н. Ліберман, Г. Олпорт, К. Роджерс (Rogers, 1959), Г. Саллівен (Sullivan, 1970), З. Фрейд (Freud, 1958) розглядали емпатію як безпосередній емоційний відгук особистості на переживання чи мікромімічні вирази обличчя іншої особи, що виникає незалежно і до усвідомлення джерела та змісту таких переживань.

Розвиток емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку відбувається повільно, атипово, проходить від нижчих інстинктивних форм до вищих соціальних почуттів і обумовлюється психологічним, соціальним впливом, а також системою виховних впливів навчального закладу, де перебуває підліток. Варто наголосити, що здатність до емпатії зростає з набуттям життєвого досвіду. Емоційний досвід змінюється й збагачується у процесі формування та розвитку особистості з порушеннями розумового розвитку. Це відбувається внаслідок співпереживань, що виникають при спілкуванні з іншими людьми (однолітками, батьками, рідними, вчителями), при сприйнятті творів мистецтва, під впливом засобів масової інформації, під час спілкування з тваринами тощо. Провідними механізмами емпатії цього віку є: емоційне зараження, ідентифікація і проєкція.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники емпатії приходять до виокремлення у структурі емпатії трьох основних компонентів: емоційного – здатності розпізнавати і розуміти емоційні стани іншої людини, що характеризується як пасивне співчуття, форма співучасті в емоційному стані партнера зі спілкування; когнітивного – здатності подумки переноситися у думки, почуття та дії іншої людини, сприймати та розуміти внутрішній світ іншої людини, співчувати їй; поведінкового – як здатності допомагати іншій людині, по-

легшуючи її страждання (Пагава, 2017; Яковенко, 2012; Rogers, 1959).

У дослідженнях емпатії на етапі підліткового віку в осіб із порушеннями розумового розвитку та наукових розробках із цієї проблематики категорію «емпатії» розглядають у рамках трьох підходів:

– як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань підлітка (як динамічний, процесуальний і фазовий характер);

– як психічну реакцію у відповідь на стимул;

– як властивість або здатність особистості, яка розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії.

У нашому дослідженні будуть представлені дані психодіагностики підлітків із порушеннями розумового розвитку та підлітків зі збереженим інтелектом за методикою В. Бойка (Бойко, 2002). Варто зазначити, що методика дає змогу розглядати явище емпатії як стійку комплексну особистісну властивість, яка виконує регулятивні, комунікативні та життєзабезпечуючі функції.

Структура емпатії (за В. Бойком) має декілька каналів, а саме:

– раціональний канал, що характеризує спрямованість уваги, сприйняття та мислення суб'єкта, який виражає емпатію, на сутність іншої людини – на її стани, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, який сприяє подальшому емоційному й інтуїтивному відображенню партнера. У раціональному компоненті емпатії відсутня логіка або мотивація інтересу до іншого, партнер привертає увагу просто власним існуванням;

– емоційний канал емпатії фіксується на здібностях суб'єкта емпатії емоційно резонувати з оточуючими, тобто співпереживанні, співчутті, участі у проблемі, розмові тощо. «Емоційна чуйність», «емоційне входження» висту-

пають засобом розуміння, відчуття партнера, до якого спрямована емпатія. Так, особистість може розуміти внутрішній світ партнера, прогнозувати дії, поведінку іншого, певним чином впливати, за умов формування і розвитку саме емоційного каналу емпатії;

– інтуїтивний канал емпатії вказує на здібність об'єкта передбачати поведінку партнерів в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись лише на досвід (свідомий або підсвідомий). На рівні інтуїції відбувається аналіз інформації, її узагальнення та формуються установки щодо наявності чи відсутності акту емпатії.

Ефективність емпатії має тенденцію до зниження, якщо підліток прагне уникати особистих контактів, вважає недоцільним проявляти зацікавленість до інших тощо. Зростання ж емпатії відбувається за умов відсутності такої перешкоди як установки, тоді відбувається функціонування всіх емпатійних каналів. Розслабленість і довіра підлітків у спілкуванні сприяють емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає емпатичному розкриттю особистості.

Важливість емпатії в емоційно-вольовій структурі підлітків із порушеннями розумового розвитку обумовлена тим, що, по-перше, особистість здатна до емпатії, проявляє терпимість до вираження емоцій із боку іншої людини. По-друге, здатна до адаптації свого сприйняття до сприйняття іншого (відсутнє категоричне твердження «моє знання єдино вірне», «моя думка або нічия»). По-третє, емпатія допомагає у формуванні моральних орієнтирів.

Підсумовуючи наукову розвідку, варто зазначити, що на даний момент відсутні узагальнені дослідження структури, чинників та умов виникнення емпатії, динаміки її розвитку і форм прояву в осіб із порушеннями розумового розвитку на різних вікових етапах, зокрема, у підлітковому віці. Підкреслимо також недостатність досліджень проблеми емпатії.

тії як складової емоційного інтелекту й афективної сфери особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку і, як наслідок, появу в них депресивних станів, психопатологічної та правопорушуючої поведінки. Зазначені наукові проблеми потребують обґрунтування та дослідження з метою подальшого розроблення системи психокорекційних заходів щодо формування такого структурного елемента емоційно-вольової сфери, як емпатія. Недостатня теоретична розробленість і відсутність практичних рішень проблеми формування емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку, її важливість для теорії та практики спеціальної психології зумовили вибір теми публікації.

Мета статті – виявити й експериментально перевірити стан сформованості емпатії та її вплив на формування емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Завдання статті

Мета забезпечувалася поетапним вирішенням таких завдань:

- констатувати стан сформованості емпатії шляхом виявлення компонентів, показників і рівнів сформованості;
- визначити основні чинники становлення емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку;
- визначити провідні умови, що впливають на емпатію як складову емоційно-вольової сфери особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Методи та методики дослідження

Для розв'язання окреслених завдань і забезпечення достовірності положень і висновків нами було використано загальнонаукові та специфічні методи дослідження. Серед них – *теоретичні*: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для системного опису явища, що досліджується; індуктивний – для встановлення закономірностей,

© Vovchenko Olha

систематизації; *емпіричний*: метод психодіагностики, що дав змогу визначити показники, рівні.

Психологічну діагностику стану сформованості емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку здійснено за методикою «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (за В. Бойком), а також застосовано бесіди і спостереження.

Дослідженням було охоплено 108 підлітків із порушеннями розумового розвитку та 121 учень зі збереженим інтелектом (учні 5–9-х класів). Психодіагностика проводилася відповідно до інструкцій, із дотриманням необхідних вимог і використанням інструментарію у спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті № 17, спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті № 12, загальноосвітній школі № 149 і загальноосвітній школі № 64 (м. Київ).

Результати та дискусії

За результатами діагностики підлітків із порушеннями розумового розвитку за методикою «Діагностика рівня емпатійних здібностей (за В. Бойком) було встановлено сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них. Результати діагностики констатують у підлітків із порушеннями розумового розвитку високі показники за шкалою інтуїтивного каналу емпатії (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз шкал каналів емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку (за віковим критерієм, у %)

Шкали	5-й кл.	6-й кл.	7-й кл.	8-й кл.	9-й кл.
Інтуїтивний канал	35	35	45	50	45
Раціональний канал	15	20	20	25	25
Емоційний канал	50	45	35	25	30

Провідним каналом емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку є інтуїтивний (42%), менш вираженими є два інші показники – раціонального (21%) та емоційного (37%) каналів (рис. 1).

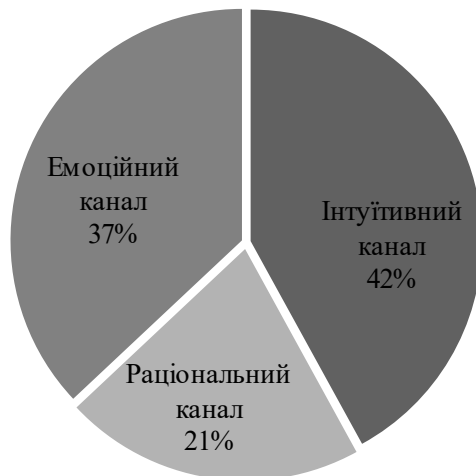

Рис. 1. Порівняльний аналіз загальної представленості каналів емпатії (за методикою В. Бойка) у підлітків із порушеннями розумового розвитку (у %)

Переважання інтуїтивного каналу вказує на високий рівень сформованості здатності до співпереживання й ідентифікації підлітків із партнером, водночас показники дистанціювання характеризуються низьким рівнем. Високі показники інтуїтивного каналу дають підстави припустити, що емоційне ставлення та сприйняття оточуючих підлітками з порушеннями розумового розвитку більше характеризується інтуїтивним, малоусвідомленим, спонтанним, чуттєвим характером, ніж осмисленим сприйняттям партнера, що детерміновано правилами й нормами соціального оточення. На нашу думку, це є позитивною характеристикою досліджуваних підлітків, тому що вони сприймають партнера на

© Vovchenko Olha

інтуїтивному, чуттєвому рівні, разом із тим, їм не вистачає вміння вчасно дистанціюватися.

Відповідно до отриманих результатів діагностики емпатії підлітків із порушеннями розумового розвитку, було встановлено, що 75% підлітків мають середній рівень здатності до ідентифікації і 25% – низький рівень (рис. 2).

Рис. 2. Рівень здатності до ідентифікації емоційних станів (за методикою В. Бойка) у підлітків із порушеннями розумового розвитку (у %)

Показник ідентифікації у досліджуваних підлітків констатує достатній рівень сформованості вміння розуміти партнера на основі співпереживання, вміння поставити себе на місце іншого, розуміння людини шляхом неусвідомленого ототожнення її з собою. Середній рівень ідентифікації (за методикою В. Бойка) вказує на легкість, рухливість і гнучкість емоцій, достатню сформованість психічних процесів (уваги, сприймання), здатність до наслідування, копіювання емоцій партнера.

За результатами діагностики варто зазначити, що у підлітків із порушеннями розумового розвитку констатовано недостатньо сформовану здатність устанавлювати довготривалі комунікативні зв'язки, на що вказує низький рівень (70%) проникаючої здатності емпатії у процесі комунікації (рис. 3).

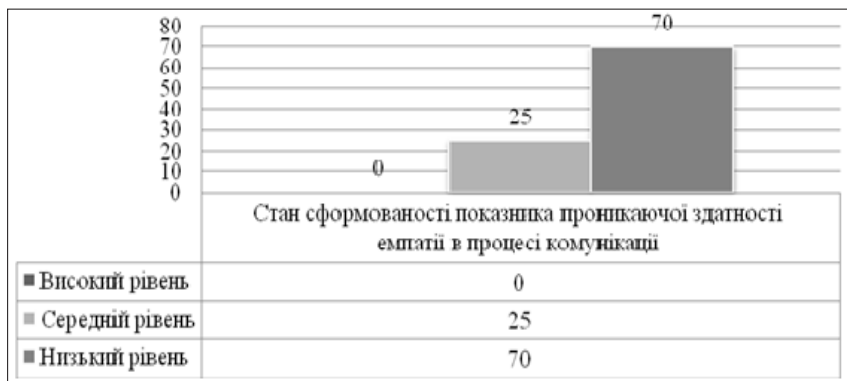

Рис. 3. Стан сформованості показника проникаючої здатності емпатії у процесі комунікації у підлітків із порушеннями розумового розвитку (у %)

Підлітки зі збереженим інтелектом, на відміну від підлітків із порушеннями розумового розвитку, характеризуються високими показниками за шкалою емоційного каналу емпатії (табл. 2). Провідним каналом емпатії у підлітків зі збереженим інтелектом є емоційний (51%), менш вираженими є два інші показники – раціональний (25%) та інтуїтивний (24%) канали (рис. 4). Це вказує на те, що підліток зі збереженим інтелектом може співпереживати, ідентифікувати себе з партнером, але, на відміну від підлітка з порушеннями розумового розвитку, здатний вчасно дистанціюватися.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз шкал каналів емпатії у підлітків зі збереженим інтелектом (за віковим критерієм, у %)

Шкали	5-й кл.	6-й кл.	7-й кл.	8-й кл.	9-й кл.
Інтуїтивний канал	30	20	20	25	25
Раціональний канал	25	30	35	20	15
Емоційний канал	45	50	45	55	60

Крім того, комунікативний процес у підлітків зі збереженим інтелектом базується не на інтуїтивному сприйманні партнера, як констатовано у підлітків із порушеннями розумового розвитку, а на емоційному каналі, виходячи із соціальних стереотипів, механізмів проекції, переносу та порівняння (співставляючи образи існуючих людей зі свого досвіду з поняттями соціальних стандартів, статусів і ролей).

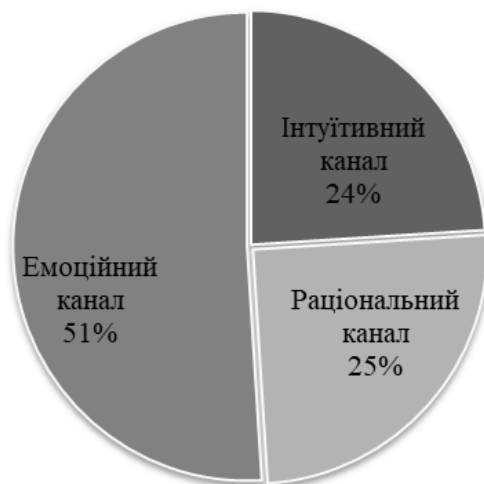

Рис. 4. Порівняльний аналіз загальної представленості каналів емпатії (за методикою В. Бойка) у підлітків зі збереженим інтелектом (у %)

Згідно з отриманими результатами, у підлітків зі збереженим інтелектом ідентифікація емоційних станів характеризується високим рівнем (55%) (рис. 5).

Високий рівень показника ідентифікації свідчить про достатню сформованість здатності до встановлення тривалих комунікативних зв'язків, співпереживання партнеру по спілкуванню, а також уміння вчасно дистанціюватися від партнера, розрізняючи при цьому власні емоції й емоції оточуючих.

Рис. 5. Рівень здатності до ідентифікації емоційних станів (за методикою В. Бойка) у підлітків зі збереженим інтелектом (у %)

Окрім того, варто відзначити високий рівень показника проникаючої здатності емпатії у процесі комунікації підлітків зі збереженим інтелектом (45%) (рис. 6).

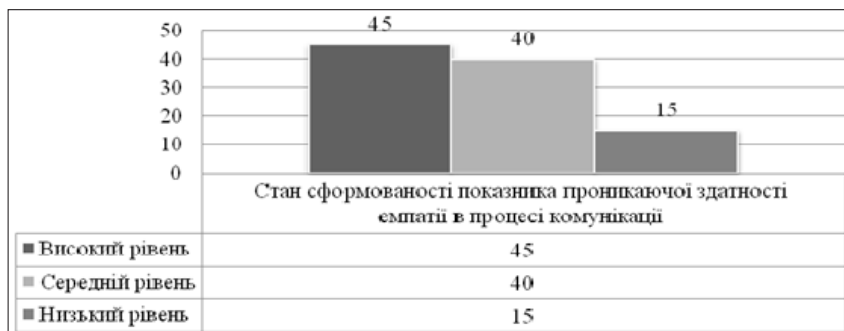

Рис. 6. Стан сформованості показника проникаючої здатності емпатії у процесі комунікації у підлітків зі збереженим інтелектом (у %)

Високі результати за цим показником свідчать про те, що підліток здатен до встановлення тривалих комунікативних зв'язків, що констатується через розуміння емоційних станів оточуючих, уміння співпереживати, співчувати, про-

являти турботу, адекватно реагувати на негативні стани оточуючих (наприклад, не дратувати агресивного співрозмовника, піклуватися про людину, яка плаче, а не сміятися з неї тощо).

Згідно з отриманими даними можна констатувати, що підлітки з порушеннями розумового розвитку характеризуються переважно інтуїтивним каналом емпатії (42%), а підлітки зі збереженим інтелектом – 25%, у підлітків із порушеннями розумового розвитку – 21%. Можна припустити, що низький рівень сформованості цього виду емпатії обумовлюється не інтелектуальним розвитком особистості, а особливостями підліткового віку.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз каналів емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку та підлітків зі збереженим інтелектом (у %)

Канали емпатії у підлітків	Показники каналів емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку	Показники каналів емпатії у підлітків зі збереженим інтелектом
Емоційний	37	51
Раціональний	21	25
Інтуїтивний	42	24

Відтак, за результатами діагностики емпатії як показника сформованості емоційно-вольової сфери особистості та загалом структури особистості з порушеннями розумового розвитку було констатовано у досліджуваних підлітків недостатню сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них.

Узагальнюючи отримані результати діагностики показників емпатії, нами було встановлено, що вона характеризується низьким рівнем (88%) у підлітків із порушеннями

розумового розвитку та середнім рівнем (11,8%) у підлітків зі збереженим інтелектом (табл. 4, 5).

Таблиця 4

Порівняльний аналіз стану сформованості емпатійності у підлітків із порушеннями розумового розвитку (у %)

Рівень сформованості	5-й кл.	6-й кл.	7-й кл.	8-й кл.	9-й кл.	Загальний
Високий	–	–	–	1	–	0,2
Середній	6	9	13	13	18	11,8
Низький	94	91	87	86	82	88,0

Таблиця 5

Порівняльний аналіз стану сформованості емпатійності у підлітків зі збереженим інтелектом (у %)

Рівень сформованості	5-й кл.	6-й кл.	7-й кл.	8-й кл.	9-й кл.	Загальний
Високий	9	13	16	16	23	16
Середній	81	71	75	64	69	71
Низький	10	16	9	20	8	13

Отже, низький рівень сформованості емпатійності у підлітків із порушеннями розумового розвитку дає підстави констатувати: низьку диференціацію образу «Я»; низьку адаптованість до зовнішніх стимулів (низький рівень адекватності вираження емоції відповідно до ситуації); сформованість провідної емоційної модальності – гніву; недостатню опосередкованість міжособистісних контактів, комунікативної здатності; неусвідомлене співпереживання, ідентифікацію з оточуючими та дистанціювання від них.

Висновки

Теоретико-методологічний аналіз проблеми емпатії дав змогу виявити достатньо широкий спектр позицій учених у

дослідженнях цього феномену, який не позбавлений суб'єктивності в його обґрунтуванні. Емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань підлітка (що характеризується динамічністю, процесуальністю і фазовістю); як психічна реакція у відповідь на стимул; як властивість або здатність особистості, що розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії. У ході досліджень ми дійшли висновку, що емпатія – це єдність соціальних і психологічних проявів особистості; взаємозв'язок мотиваційної та регулятивної сфер; зв'язок саморегуляції особистості з мораллю й інтелектом; система, здатна до самовдосконалення; специфічна особливість емоційно-вольової сфери особистості підлітка; елемент морального розвитку та вчинку особистості; елемент рефлексії; системно-організований процес внутрішньої психічної активності особистості.

За результатами теоретичного аналізу та психодіагностики встановлено, що емпатія у підлітків із порушеннями розумового розвитку формується як під впливом загальних особливостей їх психічної діяльності, так і під впливом специфічних особливостей, що визначаються: слабкістю й неврівноваженістю нервових процесів; порушенням пластичності та рухливості нервової системи; специфікою функціонування пізнавальних процесів; специфікою формування видів діяльності; специфікою формування «Я-концепції», соціальним оточенням і найближчим колом спілкування підлітка тощо.

Подальші дослідження емпатійності й емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку дозволять розробити комплексну програму психологічної корекції афективної структури таких підлітків із метою формування гармонійного розвитку й адаптації до соціуму. Подібні розробки сприяють гармонізації соціальної ситуації

розвитку підлітка з порушеннями розумового розвитку як забезпечення зовнішніх передумов формування свідомості, саморегуляції, самоконтролю та «Я-концепції». Визначений стан і рівень сформованості емпатії виступають підґрунтям також для розроблення ефективного психологічного супроводу підлітків із порушеннями розумового розвитку в шкільній і позашкільній діяльності.

Література

- Бех І. Виховання особистості. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
- Бойко В. Оценка эмпатии личности. Санкт-Петербург : Креп, 2002. 231 с.
- Выготский Л. Педология подростка. Москва : Педагогика, 1981. 504 с.
- Журавльова Л. Психологія емпатії. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 327с.
- Лебединская К. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: клинико-психологическая характеристика «трудных» подростков. Москва : Педагогика, 1988. 168 с.
- Ліхацька Т. Психологія розумово відсталого підлітка. Київ : Центр знань, 2001. 204 с.
- Пагава Д. Емпатія підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
- Рябовол Т. Емпатії в процесах онтогенетичної адаптації особистості. Вінниця : КМП РТ, 2017. 182 с.
- Савчин М. Вікова психологія. Київ : Зміст, 2005. 243 с.
- Сухарева Г. Педагогика чувств. Киев : Знания, 1992. 147 с.
- Хоменко М. Емоційно-вольова сфера дітей з розумовою відсталістю: гендерний аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2014. 176 с.
- Эльконин Д. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков. Москва : Просвещение, 1967. 360 с.
- Яковенко О. Психокорекційні методики формування та корекції емоційно-вольової сфери підлітків з порушеннями психофізіологічного розвитку. Чернівці : Ліга, 2012. 112 с.
- Freud, A. (1958). Adolescence: the psychoanalytic study of the child. New York. 109 p.
- McDougall, W. (1921). Physiological psychology. London. 218 p.
- Rogers, C. (1959). Entwicklung der Persönlichkeit. Stuttgart. 167 p.
- Sullivan, H. (1970). Personal psychopathology. New York : B&D Books. 189 p.
- Wanda, A. (2004). Emotional – cognitive structuring. Toronto. 148 p.

References

- Bekh, I. (2003). *Vykhovannia osobystosti [Personality education]*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
- Boiko, V. (2002). *Otsenka empatii lichnosti [Evaluation of personality's empathy]*. Sankt-Peterburg : Krep [in Russian].
- Vygotskii, L. (1981). *Pedologiia podrostrka [Pedology of a teenager]*. Moskva : Pedagogika [in Russian].
- Elkonin, D. (1967). *Vozrastnyie i individualnyie osobennosti mladshikh podrostrkov [Age and individual characteristics of junior adolescents]*. Moskva : Prosveshcheniie [in Russian].
- Zhuravliova, L. (2007). *Psykhoholiia empatii [Psychology of empathy]*. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Lebedinskaia, K. (1988). *Podrostrki s narusheniiami v affektivnoi sfere: kliniko-psykhologicheskaiia kharakteristika «trudnykh» podrostrkov [Adolescents with disorders in the affective sphere: the clinical and psychological characteristics of «difficult» adolescents]*. Moskva : Pedagogika [in Russian].
- Likhatska, T. (2001). *Psykhoholiia rozumovo vidstaloho pidlitka [Psychology of a mentally retarded teenager]*. Kyiv : Tsentr znan [in Ukrainian].
- Pahava, D. (2017). *Empatiia pidlitkovoho viku za umov psykhofiziologichnykh porushen [Empathy of adolescence under the conditions of psychophysiological disorders]*. Kharkiv : Kyivski chytannia [in Ukrainian].
- Riabovol, T. (2017). *Empatii v protsesakh ontohenetychnoi adaptatsii osobystosti [Empathy in the processes of ontogenetic adaptation of personality]*. Vinnytsia : KMP RT [in Ukrainian].
- Savchyn, M. (2005). *Vikova psykhoholiia [Age psychology]*. Kyiv : Zmist [in Ukrainian].
- Sukhareva, G. (1992). *Pedagogika chuvstv [Pedagogy of feelings]*. Kiev : Znaniia [in Russian].
- Khomenko, M. (2014). *Emotsiino-voliiva sfera ditei z rozumovoiu vidstaliituu: hendernyi analiz [Emotional-volitional sphere of children with mental retardation: gender analysis]*. Kyiv : Soldt LT [in Ukrainian].
- Yakovenko, O. (2012). *Psykhokorektsiini metodyky formuvannia ta korektsii emotsiino-voliivoi sfery pidlitkiv z porushenniamy psykhofiziologichnoho rozvytku [Psychocorrectional methods of formation and correction of emotional-volitional sphere of adolescents with disorders of psychophysiological development.]*. Chernivtsi : Liha [in Ukrainian].
- Freud, A. (1958). *Adolescence: the psychoanalytic study of the child*. New York.

McDougall, W. (1921). *Physiological psychology*. London.
Rogers, C. (1959). *Entwicklung der Persönlichkeit*. Stuttgart [in German].
Sullivan, H. (1970). *Personal psychopathology*. New York : B&D Books.
Wanda, A. (2004). *Emotional – cognitive structuring*. Toronto.

Вовченко Ольга. Психологічні особливості формування емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку

АНОТАЦІЯ

Мета публікації полягає у виявленні й експериментальній перевірці стану сформованості емпатії та її впливу на формування емоційно-вольової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку. Мета дослідження забезпечувалася поетапним вирішенням основних завдань: по-перше, констатування стану сформованості емпатії шляхом виявлення компонентів, показників і рівнів сформованості; по-друге, визначення основних чинників становлення емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку; по-третє, встановлення провідних умов, що впливають на емпатію як складову емоційно-вольової сфери особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Для розв'язання окреслених завдань і забезпечення достовірності положень і висновків було використано загальнонаукові та специфічні **методи дослідження**. Серед них – теоретичні й емпіричні методи, що дало змогу встановити кількісні та якісні характеристики досліджуваного явища, охарактеризувати показники й установити рівні. Було проведено психодіагностику відповідно до вимог та інструкцій використаної методики, крім того, з підлітками проводилися бесіди, мало місце спостереження за поведінкою у звичних для них умовах у процесі навчальної діяльності. З метою порівняння й аналізу явища емпатії також було проведено діагностику підлітків зі збереженим інтелектом відповідних вікових категорій за тими ж самими умовами, що й стосовно підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Результати дослідження. За результатами діагностики емпатії як показника сформованості емоційно-вольової сфери особистості та загальною структури особистості у підлітків із порушеннями розумового розвитку було констатовано недостатню сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них. Було встанов-

лено, що рівень емпатійних здатностей характеризується низьким рівнем у підлітків із порушеннями розумового розвитку та середнім рівнем у підлітків зі збереженим інтелектом. Також детально було охарактеризовано канали емпатії та рівні їх сформованості у підлітків означених категорій.

Висновок. Отримані результати дали змогу констатувати у підлітків із порушеннями розумового розвитку низьку диференціацію образу «Я»; низьку адаптованість до зовнішніх стимулів (низький рівень адекватності вираження емоції відповідно до ситуації); сформованість провідної емоційної модальності гніву; недостатню опосередкованість міжособистісних контактів, комунікативної здатності; неусвідомлене співпереживання, ідентифікацію з оточуючими та дистанціювання від них.

Ключові слова: підлітковий вік, порушення розумового розвитку, емоційно-вольова сфера, емпатія, співпереживання, співчуття, емоційний відгук.

Вовченко Ольга. Психологические особенности формирования эмпатии у подростков с нарушениями умственного развития

АННОТАЦИЯ

Цель публикации заключается в выявлении и экспериментальной проверке состояния сформированности эмпатии и ее влияния на формирование эмоционально-волевой сферы подростков с нарушениями умственного развития. Цель исследования обеспечивалась поэтапным решением основных задач: во-первых, констатация состояния сформированности эмпатии путем выявления компонентов, показателей и уровней сформированности; во-вторых, определение основных факторов становления эмпатии у подростков с нарушениями умственного развития; в-третьих, установление ведущих условий, влияющих на эмпатию как составную часть эмоционально-волевой сферы личности подростков с нарушениями умственного развития.

Для решения определенных задач и обеспечения достоверности положений и выводов были использованы общенаучные и специфические **методы исследования**. Среди них – теоретические и эмпирические методы, что позволило установить количественные и качественные характеристики исследуемого явления, охарактеризовать показатели и

установить уровни. Было проведено психодиагностику в соответствии с требованиями и инструкцией к использованной методике, кроме того, с подростками проводились беседы, имело место наблюдение за поведением в привычных для них условиях в процессе учебной деятельности. С целью сравнения и анализа явления эмпатии была также проведена диагностика подростков с сохранным интеллектом соответствующего возраста, соблюдая те же условия диагностики, что и относительно подростков с нарушениями умственного развития.

Результаты исследования. По результатам диагностики эмпатии как показателя сформированности эмоционально-волевой сферы личности и в целом структуры личности у подростков с нарушениями умственного развития было констатировано недостаточную сформированность направленности психических процессов, коммуникативных свойств, сопереживания, идентификации с окружающими и дистанцирования от них. Было установлено, что уровень эмпатических способностей характеризуется низким уровнем у подростков с нарушениями умственного развития и средним уровнем у подростков с сохранным интеллектом. Также подробно были охарактеризованы каналы эмпатии и уровень их сформированности у подростков указанных категорий.

Выводы. Полученные результаты позволили констатировать у подростков с нарушениями умственного развития низкую дифференциацию образа «Я»; низкую адаптированность к внешним стимулам (низкий уровень адекватности выражения эмоции в соответствии с ситуацией); сформированность ведущей эмоциональной модальности – гнева; недостаточную опосредованность межличностных контактов, коммуникативной способности; неосознанное сопереживание, идентификацию с окружающими и дистанцирование от них.

Ключевые слова: подростковый возраст, нарушения умственного развития, эмоционально-волевая сфера, эмпатия, сопереживание, сочувствие, эмоциональный отклик.

Original manuscript received February 06, 2020

Revised manuscript accepted March 10, 2020